

Поздрань Юлія,

викладач кафедри мовознавства

Вінницького національного технічного університету

**СПАДКОЄМНІСТЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЙ
(НА МАТЕРІАЛІ «СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА
РЕДАКЦІЄЮ Б.Д. ГРІНЧЕНКА І «РОСІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ
А.Ю. КРИМСЬКОГО ТА С.О. ЄФРЕМОВА)**

У статті визначено принципи укладання словників, якими керувалися Б.Д. Грінченко, А.Ю. Кримський та С.О. Єфремов; простежено реалізацію цих принципів у словниках початку ХХ ст.; з'ясовано вплив «Словаря української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка на розвиток як словникарської справи в Україні, так і мови загалом.

Ключові слова: *лексикографічна традиція, наукова концепція словника, нормативність словника, джерельна база.*

У мовно-літературному процесі кінця ХІХ — початку ХХ ст. важливе місце посідали передові демократичні ідеї та проблеми розвитку української літературної мови, які об'єднали світочів української науки А.Ю. Кримського та Б.Д. Грінченка. Учені були пройняті національним чуттям, глибоко шанували українську мову, тонко відчуваючи семантичні нюанси рідного слова, що відображено у «Словарі української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка (далі — СлГр (1909)) та «Російсько-українському

словнику» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (далі — РУС (1933)).

А.Ю. Кримський вважав Б.Д. Грінченка *«тільним і заслуженим працівником на полі української лексикографії»* (РУС, 1933. — Том I: VI), високо цінував його професіоналізм як лексикографа та авторитетність СлГр (1909). Питанню творчих взаємин А.Ю. Кримського з Б.Д. Грінченком присвячено низку наукових досліджень. Насамперед ці взаємини розглядають як суспільно-естетичний фактор, породжений специфічними умовами розвитку культури українського народу (М.М. Веркалець [2], Н.О. Данилюк [4], Г.І. Солоіденко [9]). Однак поза увагою науковців залишилась проблема впливу лексикографічних поглядів Б.Д. Грінченка на А.Ю. Кримського та їхнє відображення в РУСі (1933).

Актуальність дослідження полягає в тому, що аналіз РУСа (1933) в зазначеному аспекті уможливить з'ясування підходів до опрацювання його реєстру та принципів наукового розроблення словникових статей, оцінювання словника з погляду дотримання в ньому усталених на той час лексикографічних традицій у зв'язку зі сформованими Б.Д. Грінченком принципами укладання словника.

Метою статті є простеження спадкоємності лексикографічних традицій, утілених у СлГр (1909) через призму РУСа (1933).

Для досягнення поставленої мети виокремлено такі завдання:

- визначення принципів укладання словників, що їх обґрунтував Б.Д. Грінченко у СлГр;
- простеження реалізації цих принципів у РУСі;
- виявлення спадкоємності лексикографічних традицій у словниках початку ХХ ст.

СлГр (1909) був завершенням попереднього періоду розвитку української лексикографії. Закладені в ньому лексикографічні традиції та принципи творчо використовували як тогочасні, так і сучасні мовознавці, плідно розвиваючи їх під час укладання словників. Велика кількість поданого у

СлГр (1909) лексичного матеріалу, зібраного за півстоліття з найрізноманітніших джерел і з усіх частин української території, принцип документування слів та їхнє ілюстрування прикладами з літературної або живої народної мови, критичне ставлення до джерел, зокрема до попередніх словників, — усі ці риси відбилися в РУСі (1933).

З-поміж принципів укладання словників, що їх обґрунтував Б.Д. Грінченко у своєму словнику та які простежуємо в РУСі (1933), виокремлюємо такі: наявність чіткої наукової концепції словника; повне й точне відтворення лексики епохи; опора на лексикографічні та літературні джерела (перевірюваність даних); обґрунтований реєстр словника.

Розгляньмо їх послідовно.

1. Наявність чіткої наукової концепції словника.

Б.Д. Грінченко, здійснивши огляд словників попередніх років, узагальнив досвід і традиції словникарства в Україні та заклав наукові засади укладання словників. СлГр (1909) перевершив усі типи попередніх українських словників за обсягом реєстру, використанням джерел, складом і добором лексики, розробленням семантики, точністю й повнотою документації та принципами нормалізації лексичного складу української мови [8: 39]. Ці параметри поставили його в ряд цінних тлумачних і перекладних словників.

Наступником традицій Б.Д. Грінченка став А.Ю. Кримський, який у передмові до РУСа (1933) чітко обґрунтовує наукову концепцію словника, згідно з якою основне призначення праці — дати відповідний потребам часу реєстр російської лексики та вичерпати якомога глибше багаті й малодосліджені лексичні скарби української мови (РУС, 1933. — Том I: VI). Такий підхід цілком прийнятний як з наукового, так і практичного погляду. С.І. Головащук стверджує: *«Щодо загальних принципів, щодо тих засад, які лягли в основу побудови цього словника, то вони в основному відповідали тогочасним лексикографічним вимогам до видань такого типу і багато в чому збігаються з настановами сучасної двомовної лексикографії, зокрема, в питанні про перекладні словники великого обсягу»* [3: 56].

Під час укладання РУСа (1933) автори звертали увагу як на добір слів до реєстру, їхнє семантичне розроблення та стилістичну маркованість, так і на добір оптимальних еквівалентів. Ці проблеми розв'язували у словнику на основі досягнень двомовної лексикографії з урахуванням багатого досвіду Б.Д. Грінченка, Є.І. Желехівського та С.І. Недільського. РУС (1933) подає докладно опрацьовані словникові статті, в яких застосовано систему граматичних, стилістичних та інших позначок, пояснено семантичні відтінки та нюанси вживання українських відповідників, наведено щедрий ілюстративний матеріал, який творчо використовують і розвивають у сучасній перекладній лексикографії. Тому, вважаємо, що А.Ю. Кримському вдалося врахувати досягнення теоретичної та практичної перекладної лексикографії попередніх років під час формулювання наукової концепції РУСа (1933) та її практичної реалізації.

2. Повне й точне відтворення лексики епохи.

Б.Д. Грінченко вважав, що словник має відповідати потребам свого часу, а це передбачає врахування функціональної й стильової диференціації лексики, актуальної для певного періоду розвитку мови. Цим принципом під час укладання словника керувався й А.Ю. Кримський.

Вокабуляри досліджуваних словників становлять самостійні системи зі своєрідними внутрішніми зв'язками та багатоплановою організацією. На це вказує і кількісний склад лексичних одиниць, і репрезентація тих чи тих тематичних груп лексики, і складна внутрішня диференціація та інтеграція одиниць. Проте у СлГр (1909) зафіксовано, в основному, народнорозмовну і фольклорну лексику, дібрану з різноманітних етнографічних джерел, земських видань, а також записану з живих уст. РУС (1933) же реалізував у цьому плані дві тенденції — народницьку, етнографічну, спрямовану на творення культу національної своєрідності, та «європейську», зорієнтовану на міжмовні контакти. Найбільшу перевагу РУСа (1933), порівняно зі словниками своїх попередників, редакція бачила в тому, що словник *«живовидячки відбиває той великий поступ, що зробила українська*

літературна мова протягом останніх десятиліть, а надто останніх років, коли вона сталася органом широкого культурного і державного вжитку» (РУС, 1933. — Том I: VIII).

Щодо російського реєстру РУСа (1933) А.А. Москаленко стверджував, що *«найбільшою хибою цього словника є те, що багатьох російських слів, передусім слів радянської епохи, не було подано і перекладено на українську мову»* [7: 126–127]. Цю критику вважаємо виправданою, оскільки лексикон того часу був ідеологічно зумовленим і укладачі РУСа (1933) свідомо не вводили до реєстру словника таких російських слів, що стрімко ввійшли в мову і так само швидко зникли, за що і зазнали репресій. Однак за сучасних умов розвитку української літературної мови та перекладної лексикографії це звинувачення сприймається не як недолік РУСа (1933), а як значна його перевага порівняно з наступними російсько-українськими словниками. Своєю позицією укладачі РУСа (1933) засвідчили прескриптивний підхід до відтворення лексикону епохи в російській частині реєстру словника.

3. Опора на лексикографічні та літературні джерела (перевірюваність даних).

Б.Д. Грінченко вважав, що лише ґрунтовна джерельна база, яка репрезентує всіх безумовно значних за своїм громадським впливом авторів, може стати запорукою успіху словника. А.Ю. Кримський, погоджуючись з Б.Д. Грінченком, водночас наголошував на тому, що картотека має відбивати характер змін словникового складу мови і не обмежуватися лише класичними авторами. Тому джерельна база РУСа (1933) була представлена авторитетними джерелами писемної літератури різних видів і жанрів, а також найкращими зразками усної народної творчості (РУС, 1933. — Том I: VII).

Відомо, що твори класиків до 1870 р. були розписані на картки для СлГр (1909), тому укладачі РУСа (1933) основну увагу звертали на опрацювання художніх творів останніх 50–55 років, зокрема, використали головні твори Б.Д. Грінченка, О.О. Кониського, М.М. Коцюбинського, А.Ю. Кримського, В.І. Самійленка, В.С. Стефаника, Лесі Українки, І.Я. Франка; продовжували

використовувати твори Марка Вовчка, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, П.О. Куліша, І.С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, А.П. Свидницького, Т.Г. Шевченка та інших; опрацьовували низку перекладів на українську мову, термінологічні словники та спеціальні видання (РУС, 1933. — Том I: VII–VIII). Однак у процесі дослідження встановлено, що до джерельної бази РУСа (1933) увійшло 116 джерел із тих, які були використані у СлГр (1909), тобто 32,5 % від усіх джерел РУСа (1933), а 241 джерело було новим. Окрім цього, в РУСі (1933) виявлено 625 покликань безпосередньо на СлГр (1909), що становить 1,78 % від усіх виявлених покликань.

4. Обґрунтований реєстр словника.

Під час опрацювання реєстру Б.Д. Грінченко керувався кількома основними принципами. По-перше, за джерельною базою, добором лексичного матеріалу словник був зорієнтований, як ми вже зазначили, на народну основу — «слова народної мови», «народні слова». По-друге, упорядник обережно, критично ставився до використання наявного матеріалу і намагався подавати лише ті слова, в існуванні яких був особисто впевнений, супроводжуючи їх, зазвичай, ілюстраціями та паспортизуючи за твором, місцевістю тощо.

А.Ю. Кримський та С.О. Єфремов під час роботи над РУСом (1933) так само уважно ставилися до кожного слова, ретельно обґрунтовуючи його доцільність у реєстрі, значення ілюстрували прикладами з багатой лексичної картотеки, яку збирали впродовж десятиліть і постійно поповнювали: *«Ведемо ми свою працю цілком науковим способом себто не видумуємо слів із своєї голови, а використовуємо той рясний, надзвичайно багатий матеріал, який має в своєму розпорядженні Комісія. Коли ми подаємо в нашому практичному Російсько-Українському Словнику переклад якогось слова на українську мову, то ми спираємося в нашому перекладі на дуже багато прикладів, що повиписувані у нас на картках»* [6: 7]. За результатами дослідження, український реєстр I–III томів РУСа (1933) містить 211 986 слів.

Зауважимо, що українські відповідники, які повторюються у кількох словникових статтях, враховано один раз.

5. Нормативність словника.

Б.Д. Грінченко вважав, що у словнику мають бути віддзеркалені рівень розвитку літературних норм та стан суспільної мовної свідомості етносу. Як стверджує Л.В. Струганець, саме цей фактор посприяв тому, що СлГр (1909) став точкою відліку для дослідження кодифікації лексичних норм сучасної української літературної мови, оскільки саме він узагальнив сформовану на початку ХХ ст. мовну картину світу українців. З часу виходу СлГр (1909) почалася доба нормативних словників літературної мови [10: 10].

Здійснюючи аналіз РУСа (1933) з погляду його нормативності, ми розмежували поняття «лексична нормативність» і «лексикографічна нормативність» за характером об'єкта унормування (лексема і словник); «deskриптивна нормативність» і «presкриптивна нормативність» — за характером подання мовного матеріалу: описовий характер (deskриптивна) чи приписовий (presкриптивна), чи той і той у певних співвідношеннях.

Лексичною нормативністю словника вважаємо відповідність лексики, зафіксованої у ньому, мовній нормі тієї доби, в яку він був створений. Для встановлення нормативності лексики, зафіксованої в РУСі (1933), та її актуальності на сучасному етапі розвитку української літературної мови використовуємо три методики дослідження, апробовані на різних ділянках словника (насамперед елімінованих складниках) і можливі для такого дослідження інших словників: 1) виявлення реактивованої лексики РУСа (1933) на матеріалі довільно обраного суцільного фрагмента українського реєстру та корпусу словників кінця ХІХ — поч. ХХІ ст.; 2) виявлення реактивованої лексики на матеріалі елімінованої лексики та корпусу словників кінця ХІХ — поч. ХХІ ст.; 3) дослідження особливостей функціонування елімінованих питомих українських словотвірних моделей та моделей, активно пропагованих за радянського часу, в РУСі (1933) та наступних російсько-українських словниках.

У результаті використання цих методик можемо стверджувати, що українська частина реєстру РУСа (1933) (насамперед той сегмент мовного матеріалу, який у 30-ті рр. ХХ ст. був оголошений ненормативним), попри ідеологічне таврування, відповідає вимогам лексичної нормативності як початку ХХ ст., так і нашого часу. Однак не можемо стверджувати абсолютну лексичну нормативність, оскільки в процесі дослідження виявлено незначну кількість зросійщених елементів та вірогідно «кованих» слів.

Лексикографічною нормативністю вважаємо відповідність принципів укладання словника традиціям, що склалися в лексикографії на час його укладання. Аналіз лексикографічної нормативності РУСа (1933) здійснюємо за концепцією параметризації лексикографічної інформації у словнику, яку розробив Ю.М. Караулов [5: 74–108], а до системи української мови адаптувала В.О. Балог [1: 30–39]. Під час аналізу РУСа (1933) додатково виявлено параметри істоти/неістоти, теперішнього часу, кратності, синтаксичної функції, що зумовило необхідність їх введення до параметричної системи. Параметрична система, яку ми отримали, містить 68 параметрів, 6 із яких характеризують словник в цілому, а 62 — окремі групи лексики (параметри мікроструктури словника).

Дослідження мікроструктури РУСа (1933) передбачало структурування параметрів, визначення способів їхнього вираження, глибини та компілятивності порівняно зі СлГр (1909) (порівняння з попереднім перекладно-тлумачним словником засвідчить дескриптивний характер РУСа (1933)), СУМом (1980) (найповніший загальномовний нормативний словник ХХ ст. тлумачного типу) та РУСом (2014) (найновіший російсько-український нормативний словник) для простеження динаміки лексикографічної традиції опису лексичних одиниць у словниках різних типів. Опис лексичної одиниці в РУСі (1933) здійснено за 53 параметрами із 65, з яких 26 є обов'язковими, решта — мають факультативний характер. Для порівняння: загальна кількість параметрів у СлГр (1909) — 36, у СУМі (1980) — 47, у РУСі (2014) — 48. Це, на нашу думку, доводить

прескриптивний вплив РУСа (1933) на розвиток української лексикографії наступних років.

Зауважимо, що всі параметри, які були реалізовані у СлГр (1909), окрім картинного, виявлено в РУСі (1933). Категоріальний, семантичний, стилістичний, емоційно-оцінний та термінологічний параметри розпрацьовано ретельніше. Нові параметри, які ввели укладачі РУСа (1933), зокрема стан дієслова, наказовий спосіб, форми теперішнього, минулого та майбутнього часу, кратність дієслова, синтаксична функція, нормативний, статистичний, етимологічний та лінгво-історичний параметри, послідовно реалізовано в СУМі (1980) та РУСі (2014), що засвідчує прескриптивний характер РУСа (1933). Можна твердити якщо не про прямий вплив на наступні лексикографічні праці (що неможливо довести чи спростувати через негласну заборону словника), то про передвісництво РУСа (1933), екстраполяцію в майбутнє лексикографії на нових кількісних і якісних засадах.

Отже, Словник Грінченка (1909) був найповнішим і лексикографічно найдосконалішим українським словником початку ХХ ст., тому справив суттєвий вплив на розвиток як словникарської справи, так і мови загалом. Будь-який наступний український словник так чи інакше спирався на здобутки цієї праці. Не став винятком і РУС (1933). Однак, продовжуючи традиції, що склалися в українській перекладній лексикографії впродовж багатьох десятиліть, укладачі РУСа (1933) не могли не враховувати розвитку як самого об'єкта опису, так і лінгвістичної теорії та лексикографічної практики. Саме завдяки цьому РУС (1933) став одним із чинників розширення сфери функціонування української мови у ХХІ ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Балог В.О. Параметрична система тлумачних словників української мови та її використання в комп'ютерній лексикографії

- [Текст] / В.О. Балог // Лексикографічний бюлетень. — 2004. — Вип. 10. — С. 25–40.
2. Веркалець М.М. А.Ю. Кримський у колі своїх сучасників [Текст] / М.М. Веркалець. — К. : Т-во «Знання» УРСР, 1990. — 48 с.
 3. Головащук С.І. А.Ю. Кримський як лексикограф [Текст] / С.І. Головащук // А.Ю. Кримський — україніст і орієнталіст. — К. : Наукова думка, 1974. — 175 с.
 4. Данилюк Н.О. А.Ю. Кримський і «Російсько-український словник» 1924–1933 рр. [Текст] / Н.О. Данилюк // Мовознавство. — 1991. — № 5. — С. 70–75.
 5. Караулов Ю.Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка [Текст] / Ю.Н. Караулов. — М. : «Наука», 1981. — 367 с.
 6. Кримський А.Ю. Лист до редакції [Текст] / А.Ю. Кримський // «Вісти ВУЦВК» Культура і побут. — 2 квітня 1925 р. — № 13. — С. 7.
 7. Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії [Текст] / А.А. Москаленко. — К. : Державне учбово-педагогічне видавництво «Радянська школа», 1961. — 162 с.
 8. Поздрань Ю.В. Лексикографічні традиції Б.Д. Грінченка в «Російсько-українському словнику» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова [Текст] / Ю.В. Поздрань // Лексикографічний бюлетень. — 2013. — Вип. 22. — С. 37–45.
 9. Солоіденко Г.І. Словнику Грінченка — 100 років [Текст] / Г.І. Солоіденко // Бібліотечний вісник. — 2007. — № 4. — С. 40–44.
 10. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Струганець. — К., 2002. — 32 с.

В статье определены принципы составления словарей, которыми руководствовались Б.Д. Гринченко, А.Е. Крымский и С.А. Ефремов; проанализирована реализация этих принципов в словарях начала XX в.; прослежено влияние «Словаря украинского языка» под редакцией Б.Д. Гринченко на развитие как словарного дела в Украине, так и языка в целом.

Ключевые слова: лексикографическая традиция, научная концепция словаря, нормативность словаря, база источников словаря.

The article defines the principles of compiling dictionaries, guided by B. Grinchenko, A. Krymskyi and S. Yefremov; analyses implementation of these principles in the dictionaries of the early 20th century; investigates the influence of the Ukrainian Dictionary edited by Borys Grinchenko on the development of dictionary publishing in Ukraine as well as language in general.

Key words: lexicographic tradition, scientific concept of dictionary, dictionary standard, resource base of dictionary.